

Ánxel Casal: flor de esperanza dunha nova literatura

Ernesto Vázquez Souza

Formas de citación recomendadas

1 | Por referencia a esta publicación electrónica*

VÁZQUEZ SOUZA, ERNESTO (2012 [2007]). “Ánxel Casal: flor de esperanza dunha nova literatura”. En Alfonso Mato (coord.), *Ánxel Casal, un editor para un país. Catálogos de Lar e Nós*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega e Seminario de Estudos Galegos, 21-33. Reedición en *poesiagalega.org. Arquivo de poéticas contemporáneas na cultura*. <<http://www.poesiagalega.org/arquivo/ficha/f/1697>>.

2 | Por referencia á publicación orixinal

VÁZQUEZ SOUZA, ERNESTO (2007). “Ánxel Casal: flor de esperanza dunha nova literatura”. En Alfonso Mato (coord.), *Ánxel Casal, un editor para un país. Catálogos de Lar e Nós*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega e Seminario de Estudos Galegos, 21-33.

* Edición dispoñíbel desde o 9 de xaneiro de 2012 a partir dalgunha das tres vías seguintes: 1) arquivo facilitado polo autor/a ou editor/a, 2) documento existente en repositorios institucionais de acceso público, 3) copia dixitalizada polo equipo de *poesiagalega.org* coas autorizacións pertinentes cando así o demanda a lexislación sobre dereitos de autor. En relación coa primeira alternativa, podería haber diferenzas, xurdidas xa durante o proceso de edición orixinal, entre este texto en pdf e o realmente publicado no seu día. O GAAP e o equipo do proxecto agradecen a colaboración de autores e editores.

Ánxel Casal: flor de esperanza dunha nova literatura

Ernesto Vázquez Souza

NÓS (dito en termos mariñeiros que tan ben cadran entre xentes de ribeira) é unha embarcación tripulada por todol-os galegos que arelan unha Patria libre e culta, por todol-os que lén e por todol-os que escriben o idioma vernáculo, sexan da escola e da banda que queiran. ¡Non pode haber diferenzas entre pelerinos d'un mesmo Ideal! En Nós estamos todos: uns sabemos xa do noso enrolamento e outros que, como vostede, tamen son da compañía, temol-os a bordo, inda que se non teñan decatado. (Carta de Ánxel Casal a Rafael Dieste. A Coruña, 9-1-1928)

A pesar da gran lección dada polos embrionarios estadounidenses en 1776, aínda hoxe se mantén o tópico de recorrer a figuracións históricas, a pegadas literarias remotas ou a códigos xurídicos entroncados nas fins de Roma, para xustificar (ou para non facelo) a lexitimidade das manifestacións culturais sinaladas con rango de nacionais. Deixados de lado, por fin, argumentos tan poderosos ata o século XX como a raza ou a relixión, continúaase a atender ás antigüidades literarias para xustificar as esencias patrias presentes e o pedigree medieval destas para presentar hoxe un dos máis importantes avais á hora de existiren as linguas nacionais. Ter unha literatura nacional era un dos puntos, segundo o meu Lázaro Carreter de 1º de BUP, polos que se diferenciaba unha lingua dun dialecto. Outro era o aval estatal (tal e como escribían moito antes Duarte Nunes ou Nebrija) e, consecuentemente, ter unha mariña e un exército en condicións.

E nós, arrastrados polos orgullos nacionais dos «grandes» estados europeos, continuamos a polemizar nesas teimas de liñaxe de «cristiáns vellos» como se o cancionero da tía do Marqués de Santillana puidese valernos máis neste hoxe un tanto escuro que a lección que sobre «papeis derrocadeiros» nos daba o belicoso Joan de Novoa e que lle refería en grave epístola Gondomar a Andrés de Prada.

Para non incorreremos en incoherencias históricas conviría, quizais, ir sinalando que o que é ou non unha literatura é un tema demasiado complexo. Tanto que só nos permitiremos apuntar que máis que afrontar un corpus milenario coma un obxecto único e eterno habería que separar varios estadios (ou varias literaturas) na análise das manifestacións literarias acontecidas nun territorio (non sempre o mesmo) ao longo de varios séculos. Mesturar diferentes períodos da historia da humanidade cos seus moi diferentes valores, obxectos, conceptos e suxeitos de cultura salpementándoos con aconteceres histórico-políticos e sociais reconfigurados desde un presente con vocación

esencialista non pode dar senón os novos teóricos dos que tanto gustan certos membros da comunidade universitaria e dos que tanto partido tiran políticos, xornalistas e os flamenquísimos integrantes das Academias da Lingua (castelá) e da Historia.

Para nós é obvio que como literaturas completas, plenas en xéneros e duradeiras no tempo (segundo o canon e cronoloxía occidental predominante e inventados polas elites que conforman as mesmas autoproclamadas grandes culturas), apenas podemos falar da francesa ou da anglosaxona. O resto carece das fases, épocas ou xéneros canonicamente validados (polos mesmos validadores). Ou iso, ou simplemente responden a camiños culturais e históricos diverxentes que deben ser estudados conforme as xéneses e particularidades de cada unha. Dalgún xeito as literaturas, especialmente as complexas coma a nosa, precisan dunha serie de abordaxes, non tanto pretendidamente obxectivas como liberadoras, estruturadas na realidade social e política en que decorren, tal como propón por exemplo Robert Escarpit no prólogo á súa breve *Historia de la literatura francesa* (1956) ou como sinala acertadamente Edward W. Said en calquera das súas fundamentais achegas ao proceso creador.

Tamén é obvio para nós que unha literatura pode tanto xurdir ao impulso dun estado nacente como esmorecer, desaparecer, arrastrada no devalo político; porén tamén pode levantarse, resucitarse, parchearse ao son de impulsos políticos nacionais; o mesmo que sosterse, subvencionarse, censurarse... Pois alén de estéticas, valores literarios e xenialidades artísticas, serán (só desde o XVIII) os seus cidadáns os que, apoio estatal e mediático por medio, rematen por validala, completala, respectala, facela súa ou deixala desaparecer.

Hai xa tempo que deixamos de concibir o feito literario como manifestación estética illada dun determinado individuo cara a un grupo ou outros individuos. Talvez iso valesa para épocas clásicas ou remotas da humanidade, cando o corpo receptor non se chamaba público (vid. Rama, 1968) e os autores traballaban á sombra de patróns, mecenanas ou abadías. No feito literario, tal e como nós o entendemos (e como se foi configurando desde fins do XVIII ata hoxe), debemos considerar contextos, sistemas socioculturais, socioeconómicos e sociopolíticos alén da mera estética. E para isto precisamos acometer unha inmensa tarefa de pescuda de elementos ata hoxe considerados periféricos ao feito literario, mais que se nos van revelando como fundamentais. A historia do libro, as biografías en contexto, as correspondencias, as políticas de edición, as dinámicas dos grupos de intelectuais, as redes polas que circulan os discursos e escritos, as plataformas polas que eses discursos chegan ao público xeral son elementos fundamentais previos á abordaxe de toda historia literaria.

No caso que nos ocupa é ben certo que moito hai que agradecer á vontade dun home humilde que puxo o esforzo para que os máis importantes textos do primeiro terzo do XX (os alicerces sen os que non sería posible a nosa literatura actual) saíran de manuscritos dispersos, columnas de xornais e tertulias de cafés para pasar a conformar unha proposta de sistema. Nesa loita (que aínda está moi por estudar) pola estruturación e constitución dun sistema literario propio (que comeza nos primeiros anos do XIX e que aínda non rematou) é onde Ánxel Casal protagonizou un dos máis brillantes e fundamentais capítulos, capítulos merecentes aínda de profunda reflexión e longo estudo.

Como xa observou Menéndez y Pelayo, a historia literaria (outros historiadores e discretos sostemos que a propia noción administrativa e política de España) comeza o seu ciclo real en 1833. Só a partir desa data podemos falar tamén do inicio dunha indus-

tria verdadeira para o libro en España. Ata a década dos 40, podemos asegurar, con todos os viaxeiros e curiosos que se paseaban pola España posfernandina, que a industria do libro no conxunto da Península Ibérica apenas significaba nada no contexto europeo.

A reconstrución pola que a outrora superpotencia pasaba de concibirse con orgullo como unha monarquía católica reitora dun polimorfo imperio que abranguía 1/5 do orbe a un estado de tamaño mediano conformado por vizosos conxuntos nacionais e rexionais provocaría as distintas propostas políticas de organización do Estado, nas que haberá que situar as diferentes propostas culturais, intelectuais e, canda elas, as editoriais; pois ambos os procesos (ou factores) coinciden –non casualmente– co xurdimento dunha verdadeira vontade nacionalizadora por parte primeiro das elites, logo xa das mesocracias locais do Estado.

Así, na década dos 30 do século XIX xorden as primeiras grandes casas editoras de literatura: os Rivadeneyra, Bergnes, Cabrerizo, que terán non pouco que ver na construción e rehabilitación do modelo canónico –nacional– das letras no Estado español que se empeza a construír. Durante o axitado período das guerras carlistas incorpóranse destacados elementos que moito teñen que ver coa expansión da gran novela popular (de Vicetto a Galdós) e o rexurdimento das letras catalás: os Mellado, os Oliveres, Gaspar i Roig, os Medina, Navarro, Gorchs, Bailly-Baillièrre, que prepararían a chegada dos importantes activistas culturais do período prerrepblicano e republicano.

A loita política e a inclinación rexeneracionista dos homes do 68, formados entre os tipos de imprenta e a redacción dos xornais, provocará unha explosión sen precedentes dos medios impresos. Os almanques, as compilacións, as recollas populares, as revistas ilustradas, os ensaios colectivos tenderán durante apenas 7 anos a presentar a imaxe dunha España en formación, apostando pola cidadanía, pola reivindicación da variedade rexional e polo laicismo. Todas as veces que os nosos ollos teñen visto as ilustracións de *La Flaca*, as columnas da *Ilustración Republicana Federal*, as reportaxes rexionais de *La Iberia*, as propostas sociais dun Pi i Margall, dun Moreno Barcia ou do noso Pérez Costales na *Enciclopedia Republicana Federal Social* (1871), sorpréndenos a descuberta dunha modernidade que pensabamos só propia da II República e os seus prolegómenos.

Coa Restauración, mentres esmorecen en pequenos grupos locais os protagonistas do período devandito, impotentes ante a exclusión política e a censura, aparecen os principais nomes da impresión e edición literaria española ata 1920: Montaner & Simon, Espasa, Salvat, Calpe. Figuras que cos grandes grupos da prensa diaria –prensa agora responsable e soporte do modelo canovista– tomarán a tarefa de recuperar os mercados americanos e introducir na Península as voces e novos modos poéticos do alenmar.

Os efectos da Restauración de 1875 terán unha importante repercusión tanto na imaxe e cultura mononacional que se impulsa desde o estado, como a nivel cultural, intelectual e, como sabemos, académico. Por unha banda os restos do liberalismo progresista, do rexionalismo e do republicanismo canalizarán os seus efectivos e esforzos na formación e constitución de sociedades, tertulias, ateneos, sociedades culturais, revistas; espazos onde se manterá latente outra visión da historia, da política e da sociedade daquela España posible que non puido ser.

Non obstante, á par da liquidación dunha promoción académica enteira da Universidade española, producírase un férreo control do espazo xornalístico, único negocio viable en imprenta. A aplicación sistemática e arbitraria por parte dos gobernos

civís de multas e retirada de exemplares terá un efecto demoledor sobre as plataformas literarias -e os posibles negocios editoriais- emerxentes, que así ficarán reducidos aos grandes grupos xornalísticos, sospeitosamente coincidentes en ideoloxía e accionariado coas oligarquías caciquís que sustentan contra a vontade popular a Restauración ata a crise de 1917-1923. O exemplo do eixe *La Voz de Galicia*-Concello da Coruña-Cámara de Comercio-Goberno Civil é proverbial.

Esta redución do espazo, nun tempo en que a técnica e os investimentos aínda non eran definitivos para o éxito dun pequeno xornal local, será a culpable da consecución de cabeceiras -pechadas por orde gubernativa e afogo económico- e responsable en boa medida do preterimento mediático de importantes propostas culturais, nas que se agrupan figuras da categoría dun Murguía, dunha Rosalía, dun Curros e a consolidación doutras voces contrarias como a de Pardo Bazán. O impacto sobre a produción editorial española é demoledor, as tiraxes serán sempre reducidas e destinadas a un público que non crece apenas durante varias décadas. Súmese isto aos niveis de alfabetización, á escaseza de bibliotecas e librarías e obteremos unha imaxe fantasmagórica, mais moi realista da cultura do libro.

Porén, a partir de 1898 ensáianse novas propostas decididamente comerciais «non marcadas» politicamente, seguindo o exemplo de Saturnino Calleja coa súa afortunada proposta de libro popular e escolar barato. Na España das dúas primeiras décadas do xx consolídase unha nova orientación editorial: as «Bibliotecas». As Bibliotecas serían coleccións temáticas, xenéricas ou autoriais -normalmente con ampla comercialización, atendendo ás demandas do público e moi atentas ás subscricións, que aseguraban unha periodicidade do produto. Proposta que coincide cento por cento co proxecto orixinal de Latorre & Salazar: Biblioteca Gallega.

En 1907 considéranse en publicación en toda España 49 bibliotecas e 6 coleccións literarias, as máis delas desde Barcelona. Nestas datas prodúcese unha pequena revolución editorial. A aparición de «El Cuento Semanal», invención de Zamacois, aseguraría, profusamente imitado, a aparición de cadernos baratos, de periodicidade semanal, nos que se divulgaría a grande e a pequena literatura da época, primeiro teatro e narrativa e despois mesmo poesía.

O éxito desta iniciativa e da repetición do modelo durante toda a década modificará a tradicional dinámica de venda e da tipoloxía do propio libro. Definitivamente superará -tardiamente no conxunto europeo- o modo antigo de entender o libro. A partir do momento en que xorde a produción e o consumo masivo e a conseguinte nivelación dos estilos de vida que contrapúñan as clases, o termo «cultura» adquire un significado diferente. Contra os anos da Gran Guerra, e especialmente tras o abalo social que produce, do mesmo xeito que sociedade deixa de ser o grupo limitado de persoas «de ben» e pasa a abranguer todos os individuos, cultura perde en boa medida aquilo que tiña de refinamento moral e intelectual, para incorporar os trazos e gustos de grupos sociais amplos.

A industrialización na produción cultural (papel industrial, impresión mecanizada) modifica completamente o papel pasivo do mundo editorial. A comercialización de tiradas de grandes volumes esixe a existencia dun público amplo. Público só posible nas circunstancias favorables dunha sociedade moderna e con valores civís. Esixe tamén por parte do editor un labor de propaganda, de articulación, de redes de distribución axeitadas e locais modernos. A produción masiva de libros a partir de mediados do XIX

permitirá a construción (USA, Alemaña, Chequia, Galiza) ou a reconstrución (Francia, Italia, Cataluña) de literaturas nacionais. A existencia de sistemas editoriais (autores, editores, público, críticos, propaganda, mercado, circulación...) determinará a existencia de sistemas literarios.

Na España que se achega ao xx, a falla dunha mudanza política que acompañase as mudanzas sociais produciu unha situación conflitiva, que incidirá enormemente no desenvolvemento da produción cultural. Mentres a sociedade permanece ancorada en modelos de representación e goberno propios do pasado, a produción cultural aproxímase, con lentitude, a modelos de sociedade moderna con demanda crecente de lectura.

Aínda en 1916 non se rompera en Galiza a dinámica cara ás minorías. O libro galego como produto non era concibido senón como luxo destinado a unha elite concreta. Esta difusión, por medio de intercambio, servía para fornecer o diálogo entre unha reducida minoría, amante da cultura rexional. Non obstante, non servía para os fins que certos autores como Carré Aldao e Tettamancy (como máis tarde Villar Ponte) solicitaban desde 1907: divulgación de ideas e rendibilidade (menos prezo, diversificación xenérica, aposta polo popular de calidade, maior capacidade de produción) como produto comercial.

Canto á realidade industrial: ata 1916 non podemos falar senón de dúas casas editoras en Galiza, a Biblioteca Gallega de Martínez Salazar e a Librería Regional de Carré Aldao. O resto son edicións oficiais, libros de amigos, de redactores de xornal ou obras de autores pagas por eles e tiradas nas pequenas imprentas de Pontevedra, Lugo ou Ourense, máis baratas que as coruñesas. A baratura é motivada por varias razóns: a escasa competencia de carácter industrial, a falla de necesidade dunha produción periódica e o abaratamento dunha man de obra non agremiada ou de carácter familiar. Reveladores dunha deficiente política editorial e importantes carencias industriais na Coruña, a máis desenvolvida de Galiza na altura.

A consecuencia da caída do mercado editorial español e a crise económica da pequena empresa, Carré abandonará a produción editorial en 1908. O feito de Carré ser incapaz para competir como editor sinala unha quebra real nos proxectos de reconstrución lingüística e política que a súa xeración viña marcando. A quebra de Carré supón a perda das posibilidades materiais de expresión no comezo do período dos medios de masas. Supón unha volta á dependencia doutros medios e sinala de novo as imposibilidades de funcionar sen o apoio do gran capital. O baleiro que deixa Carré suporá o inicio dun ermo nun momento de renovación literaria e industrial fundamental. Nese crítico momento de consolidación do sistema e de salto da cultura ás masas, os homes da Cova Céltica ultrapasaran a súa función reconstrutora e comezaban a ser interpretados como modelos desfasados. Os Novos, imbuídos da estética modernista, distánciase e procuran, tanto o público como os medios (que os primeiros non ofrecen), fóra do núcleo político-literario coruñés, o único a estas alturas capaz dun proxecto institucionalista.

Desde 1876 ata 1936 apareceron na Galiza 16 publicacións periódicas totalmente escritas en galego e un número indeterminado de plataformas para o galego. O compromiso e a importancia do feito cultural impreso manifestan a vontade de crear un espazo comunicativo nunha lingua non oficial, maioritaria entre a poboación. Porén, na Galiza de comezos do xx, o atraso na industria cultural traerá consecuencias preocupantes para o libro galego e o proxecto político cultural que representa. Se desde unha análise estatal

a situación é semellante á doutras provincias e mesmo superior no caso da cidade herculina, desde a perspectiva dun proxecto de construción nacional os datos ofrecen unha lectura diferente. Hai que entender que, dada a dinámica social e cultural, unha produción artesanal do libro era abondo no XIX para manter na elite a dialéctica nacional. Coa mudanza cara a unha sociedade de masas, a necesidade dunha competición industrial deixa tolleita a capacidade de resposta do proxecto cultural nacional galego, desbordado por unha imposible competición na nacionalización das clases populares.

En Galiza non se precisaba de grandes empresas. Para soportar a demanda son abondo os conxuntos artesanais nas vilas e algún obradoiro medio ou grande na Coruña ou Pontevedra. Ao non existir demanda, nin obrigas de periodicidade, nin sistematización dun libro galego, a produción continua só se efectúa nas imprentas dos xornais. Dado que na Galiza os semanarios son artesanais e acadan unha difusión moi escasa (que suplen cunha longa «vida»), a gran produción de diarios é a única que precisa dun soporte mecánico axeitado aos tempos. Dado que as grandes empresas comerciais e industriais sincronizadas co sistema político social e económico das «familias» son as que manteñen os medios de comunicación ata ben entrado o XX, os xornais, como reprodutores do propio sistema, contribúen ao seu mantemento.

A comezos do século o libro español comeza un interesante período. Podemos considerar que desde 1900 hai anuncios do espertar dunha posible gran potencia cultural. Organízanse por todo o estado sociedades editoras e os autores comezan a loitar polos seus dereitos. É o momento da edición de autor ou das sociedades de edición formadas por non profesionais que pretenden situarse ante as expectativas comerciais. Son os anos das goradas tentativas de Galdós e de Valle-Inclán. Uns anos non só de seca para un libro galego no que o capital local non só non colabora senón que torpedea. Son os anos da tentativa de consolidar como galega a literatura rexional en castelán. Un momento difícil -e pouco estudado- que durará ata 1916 e que puido ter modificado irreversiblemente o que entendemos por Literatura galega (a imaxe da nosa sobrevivencia como nación).

A mudanza histórica que se producirá coa aparición das Irmandades da Fala e a súa concepción social da problemática lingüístico-política do país iniciará unha escalada de fases na reivindicación da cultura propia que fornecarán pola súa vez os espazos, plataformas e medios nos que se nuclearán a serie de militantes e intelectuais que deseñarán, por primeira vez como conxunto, as bases políticas, ideolóxicas e culturais da idea nacional de Galiza. Á vez que se nuclean os protagonistas do segundo rexurdimento van abrollando as iniciativas literarias e culturais. Primeiro como conxuntos: *A Nosa Terra* (1917), *Terra a Nosa* (1918), *Biblioteca Galeguista* (1919), *Boletín Nós* (1920). Despois como efectos da división interna do movemento: *Libredón* (1922), *Céltiga* (1923), *Lar* (1924). E finalmente como produto da obrigada reintegración: *Editorial Nós* (1927), *Boletín Nós* (2ª época, 1928).

As manifestacións literarias en galego, o libro galego e a súa cultura: o que entendemos por sistema literario (ese aínda non completo hoxe en día) acada o seu status de existencia ao longo dos anos vinte. A loita pola consecución dos espazos, pola sobrevivencia das plataformas e pola consolidación dos xéneros será lenta, cuns comezos desacougantes e precarios, coa cultura oficial, o capital cultural e o poder político en contra.

Sen o didactismo e a vontade popular, sen o monumental traballo dun home de orixes humildes que soubo rodearse duns colaboradores intelectuais e artísticos excepcio-

nais, é difícil que un proxecto tan simple e á vez tan ambicioso chegara a converterse no máis importante conxunto da literatura galega.

Conxunto que -convén empezar a destacalo- está moito menos estudado e moito menos continuado e comprendido polos membros das xeracións literarias que a seguiron do que poida parecer a simple vista. Non pouca culpa da lousa de silencio que envolveu a Casal e ao significado da súa editora provén dos postulados e políticas editoras que desde Galaxia formaron a toda a intelectualidade galega en activo desde os anos 50 ata hoxe. Se nalgures se conservou o espírito popular e cosmopolita de Nós non foi precisamente entre aqueles que se autoproclamaron os seus herdeiros naturais e como tales gozan duns dereitos de propiedade intelectual sobre obras e pensamentos que merecerían outros destinos máis liberadores.

No contexto de revolución cultural e tipográfica que serán os anos vinte e trinta en España, hai que situar editoriais coma Nós. Nun mundo que estaba a mudar nas portas da República, o libro español de preguerra ía saíndo da precariedade máis absoluta á procura dun rexurdir cultural. Bibliotecas e librarías están a experimentar novas estratexias, que serán recollidas pola máis importante política cultural que nunca (mesmo en totais) se deseñou en España. Valle Inclán, Azorín, Zamacois, J.R.J., D'Ors e Ortega indicaran a modernidade, importancia e funcións sociais das bibliotecas, os teatros, as escolas, os museos e as editoriais. A réplica galeguista darana Porteiro, J. V. Viqueira e especialmente Villar Ponte, máis tarde Álvaro de las Casas e Juan Jesús González.

Tras o éxito das casas editoras de avanzada (Cenit, Oriente, Ulises, España), nadas coma Nós do efecto da frustración xornalística e a politización provocada pola ditadura de Primo de Rivera, a Compañía Iberoamericana de Publicaciones (CIAP) protagonizaría a maior tentativa de negocio editor en España. Apenas tres anos de editorial (1928-1931), con centenas de libros excelentes (que aínda atopamos con frecuencia nas librarías de vello) a prezos populares serviran para consolidar unha produción e unha demanda de características nunca vistas en España.

Evidentemente a creba da CIAP fixo resentir a distribución comercial do libro, especialmente en «provincias». Mais non por isto decaeu completamente a produción editorial. En 1933 acadaría a súa cota máxima o índice de produción de libros. Entre 1928 e 1934, a pesar da subida da man de obra e do material das artes gráficas, o prezo do libro como produto rexistrara unha substancial baixada. A proliferación de editoriais e a aparición de edicións populares permitían adquirir textos de calidade a un custo de 1 a 1,25 pesetas sobre as 5 de 1928.

«Nós» será unha aventura literaria de edición desde a que se porá en marcha unha verdadeira literatura nacional a prezos relativamente populares. Libríos novos, humildes e limpos no seu formato de definida estética nacional, onde poucos autores consagrados no parnaso da literatura oficial figurarán xunto aos novos valores que a comezos do xx encarreiraron, nun esforzo cultural sen precedentes, as esperanzas dunha nova literatura. No *Libro dos amigos* dá así testemuño Otero Pedrayo:

Seus libros, de eles parteiro, collíaos con amor e infindo respeito. Os autores novos decatábanse de ficar en acordo inmorrente ca dinidade e a beleza da profesión literaria.

Enxamais saíu da imprenta de Casal unha páxina baixa, ruín ou intresada. Teño a honra de haber feito traballar aquela imprenta sempre alumeado por unha roseira branca e pura. Non a houber trocado por ningunha ilustre oficina de libro inda que a Plantino ou

Aldo poidera remontar e nos tipos de frol de metal sensitivo, no balbordo de fornada da noite fora a gloria e o intrés das grandes cosmópolis de mañáns abraíadas ou acesas por a fame dos libros novos.

Son paxaros voando sobre o mar. Alguns tripulan as leixadas dornas. Os imprentados por Casal son dornas, velas ou zocas. Soio o vento e o camiño de Galicia neles, e aquí doroso e mañífico arelar.

Pois Nós cumprirá na Galiza unha dobre función. Por unha banda será a impulsora da popularización da cultura, tal e como a entenderon os ilusionados intelectuais españois dos anos da preguerra. Comungando en ética e estética co que sinala Enric Satué no seu ensaio *Los años del diseño: la década republicana (1931-1939)*:

Quizás sea la española la única vanguardia artística en el mundo que enseguida fue del dominio público. Dejando al margen la soviética, implantada como terapia regeneradora tras una sangrienta revolución, el resto de las vanguardias artísticas europeas tuvo ecos populares minoritarios y elitistas, como corresponde a los movimientos iniciáticos: apenas un eco de periódico para el futurismo, un eco de café para el dadaísmo, un eco de revista para De Stijl o un eco pedagógico para la Bauhaus. Así que, si las vanguardias son ante todo rupturas, las más accesibles a las masas son aquellas que acompañan a las rupturas sociales, es decir, las que caminan sencillamente con su tiempo.

Non por casualidade van coincidir na imprenta de Casal todas as novas linguaxes da época: os pasquíns de revolucionarios, estudantes, antifeixistas; as revistas políticas de esquerda, onde as diagramacións experimentais dos Seoane e Maside arroupan as mensaxes de futuro. Por algo Nós será, entre as editoras da España da época, unha excepción na edición continuada de libros de poemas e pezas de teatro. Naqueles en que se estaba a fraguar a moderna literatura galega.

Por outra banda será a impulsora dun libro nacional galego; feito que o catálogo evidencia nunha simple ollada, mais que se consolida a través dunhas propostas estéticas que pretenden dar a réplica galega ás grandes coleccións españolas. Nunha primeira etapa Castelao e os Díaz Baliño reproducen as composicións estéticas á moda desde os anos dez das capas ilustradas de Mauci, Pueyo, Renacimiento ou La Novela Mundial, estilo que se prolongará nos vinte e trinta en coleccións de narrativa da C.I.A.P. e en Marineda -aquelas capas deliciosas, tan século XX de Ribas, con suxestivas mulleres *belle époque* de Penagos, os xogos gráficos de Bartolozzi ou as composicións dos Merlo, Azpiri, Ochoa, Augusto, Mario...

Os libros galegos de fins dos anos vinte e primeiros trinta correrán parellos replicando o mellor e máis suxestivo da impresión española. Os libros de poemas de Montes, Blanco Torres ou Carballo Calero beberán dos modelos juanramonianos, como beberan do d'annunziano Valle-Inclán os libros de poemas de Cabanillas (especialmente *A rosa de cen follas*, calcado da *Opera Omnia*) e os libros da primeira época do SEG (*Hostia, Os nenos*). Na primeira impresión de *O Mariscal* por Lar e os primeiros libros teatrais en Nós descubriranos Cebreiro un primitivismo medievalizante de escola anglosaxona. Primitivismo que retomará brillantemente estilizado Seoane ao longo de toda a súa carreira. A escolma de J. V. Viqueira, maquetación e foto do autor compite en estética e sentido coas *Poesías completas* de Machado (1917) ou as obras de Unamuno publicadas pola Residencia de Estudiantes.

É un feito xa estudado por María Victoria Carballo (*La ilustración en la Revista Nós*, 1983) que á vez que o *Boletín Nós* progresa vai dotando o libro galego (a tipografía de Casal de clixés, linóleos e gravados en madeira) dunha estética moi europea. Nel ensaiaranse por vez primeira os *linóleos* da man de Xaime Prada e Castelao, nun estilo que lembra moito o de Douglas P. Bliss, como Maside os Underwood, Maserel ou Dissertori; Colmeiro a Paul Nash e logo a Munch ou Seoane á norteamericana Margaret Scholemann e o xermano Grosz. O coñecemento do gravado e da caricatura europea -na altura fortemente impresionado pola arte xaponesa e a arte de Durero- que se revela en *Nós* é merecente dunha abordaxe fonda e completa. Estudo que achegue a aparición de manifestacións semellantes non como imitación a través da arte feita en España senón como o froito da aplicación das mesmas técnicas e da identidade da percepción social da arte que sacode o mundo occidental tras a Gran Guerra.

A mesma vontade superadora ou plasmadora do postulado risquiano «a soberanía estética da nación galega» que revelan certos textos (especialmente os emblemáticos *Arredor de si* ou *Devallar*) acontecerá coas capas. Os primeiros anos do século XX verán unha transformación das clásicas e serias portadas do XIX (v. gr. os libros da Biblioteca Gallega e os impresos polos Carré ata Lar). Os libros de Lar e *Nós* da primeira época recollerán coa súa fasquía tradicional a primeira invasión de cor e acción episódica que protagonizan as capas dos libros como reclamo publicitario desde os escaparates. As capas ilustradas, anuncio dos novos tempos, chegaban con atraso ao mercado español e serán rapidamente ultrapasadas polo desembarco en España de profesionais formados no mundo da impresión moderna; primeiro a través de Cataluña e logo polo establecemento en Madrid de Mauricio Amster e Mariano Rawicz. As vangardas soviética, francesa e alemá aparecerán nas capas dos libros acompañando os textos de avanzada que desde 1928 acadarán grandes éxitos en España.

Nos anos trinta, a colección de narrativa *Nós* dará a réplica coas súas capas sobrias e enmarcadas en cores aos libros da CIAP e imitará un tanto ás amadas por Otero Pedrayo da NRF de Gallimard. A colección de ensaio e especialmente os libros co selo do SEG competirán coas monografías da pancastelanista *Revista de Occidente* ou coas belísimas publicacións da Residencia de Estudiantes. Revistas, libros de poemas, prensa, pasquíns, ensaio, unha carreira contra o reloxo e contra o sistema por dotar a nosa literatura de estrutura. Unha competición imposible para un só selo editorial. Mais non se entenderán estes sacrificios sen unha vontade misionaria. Sen unha tentativa de dotar a produción cultural dunha idea de conxunto. En palabras do propio Casal:

Aledoume que vos gustaran "Os Oestrinnios", mais protesto de que atoparas a edición moi europea. Abonda con que sexa moi galega, que decindo galega díse europea, inda que se non diga española. Cando Castelao me felicitaba pol-o ben que saíron as "Cousas" decíame: moi ben rapaz, moi ben, xa somos xente. E somos xente por galegos, xa que Galicia é a que nós obriga a facel-as cousas o mellor que podemos e, si cadra, calquer día amostremos ô mundo que Galicia pasou de aprendiz a mestra ¿non si? (Carta de Ánxel Casal a Ramón Martínez López, A Coruña, 10-6-29).

Os libros impresos por Casal recollen as mellores plumas galegas do seu tempo. A colaboración desinteresada e xenial de dúas xeracións de artistas gráficos embarcados na renovación da arte galega permitiu ir configurando toda unha nova linguaxe formal axeitada tanto aos contidos particulares dos textos como á idea xeral co conxunto. A adecuación de formas á nova linguaxe estética do seu tempo e dunha nación en proceso de conformación será unha lección moi ben aprendida por quen logo sería un dos seus máximos referentes teóricos: Luís Seoane, continuador e validador do ronsel de Maside. Os experimentos narrativos de RESOL ou as pirotecnicias cunqueirianas terán nos anos trinta nese mozo estudante de Dereito sedento das estéticas alemás, rusas e españolas de vangarda o seu gran valedor. Por vía do seu admirado Skira, aparecerán en *Claridad*, *Ser* e nos libros de poemas vangardistas as experiencias como gravadores de Picasso e Henri Matisse. Escribirá en 1957 Luís Seoane no prólogo «Breve crónica en relación conmigo y las artes gráficas» ao seu *Segundo libro de tapas*:

En aquella imprenta compostelana "Nós", a que me referí en mi primer "Libro de Tapas", donde pasaba parte de mi tiempo alternando las tertulias de café y las reuniones clandestinas de estudiantes y obreros mis descansos de estudiante de Derecho, hice, para semanarios revolucionarios y autonomistas, como "Claridad", "Ser", la revista "Universitarios", mis primeros intentos de composición tipográfica. El grabado en linóleum, impreso en negro sobre papel de color, atravesaba alguna que otra vez, como la franja de una bandera, la primera página de "Claridad". Mis recursos tipográficos, limitados a la modestia de la imprenta, los utilizaba mezclando en la composición los tipos más antiguos con filetes y orlas, algunos de los cuales perduraban en otras imprentas de aquella ciudad desde los siglos XVII y XVIII, mezclados en las cajas con los de estilo modernista, adquiridos por sus propietarios a principios del siglo. Adornos y viñetas neoclásicas y románticas seroían también para otras experiencias. Gozábamos de esos efectos visuales tanto como los surrealistas franceses buscando parecidos fines tipográficos, aunque guiados de un afán distinto en el ensayo, pues, por nuestra parte, no iba unido a la imposición de programa estético alguno. Nuestros carteles, los que hacíamos para pegar en las paredes burlando la vigilancia policial, o como anuncio de algunas conferencias universitarias, estaban realizados por el procedimiento del estarcido, o también grabados al linóleum, a veces del modo tosco y rudo que muchos años después gustaría a los partidarios de Jean Dubuffet y de su "arte bruto". ¿Es posible que en las bibliotecas expurgadas de Galicia se conserve algo de esta obra ingenua, sincera y limpia, que se hacía entonces en una y otra ciudad de ese país?

Pois o período de entreguerras foi un tempo fundamental para o libro e para a edición. Un espazo que marcou liñas e condutas comerciais que foron válidas ata o máis próximo presente. Foi o tempo en que se estudou a edición do pasado, cando se dotou o comercio de librería da auréola de romanticismo e garda das liberdades que lle permitiu pasar a proba dos inmediatos anos de escuridade totalitaria, cando se estableceron as regras de ouro das tiraxes, se fixaron os pactos e fidelidades entre autores, libeiros e editores; cando se fixaron as cantidades de beneficio por libro, se estableceron os complexos equilibrios entre stocks e produción; cando se definiu a irmandade entre editores e libeiros independentes; cando naceron os grandes concursos e as publicidades do libro. O tempo onde o libro conquista os escaparates, onde o libro pasa de ser unica-

mente texto para elites a soporte comunicativo de masas, coas súas capas coloridas, sorprendentes coma manifestos, repletas de intencións e referentes, prezos baratos e estratexias de venda. O das librarías abertas ao público e repletas de andeis agardando pola visita dun público masivo.

Neste contexto, e precisamente por ter tentado coma ninguén aproximarse ao seu tempo, a transcendencia do traballo de Casal é tal que impresiona. Pois a este home xeneroso e humilde correspóndelle todo o mérito de ter feito nacer unha Literatura, concibida sen complexos como nacional e popular. Esfuerzo -económico e humano- ao que non ousaron os capitais galegos, sempre defensores e impulsores -de palabra xa que non de cartos- dunha cultura española. E a vontade de Casal de presentar unha literatura nacional e popular mantendo o respecto por todos os autores e tendencias dentro do ámbito do galeguismo foi un dos máis destacados elementos de unión dentro dunha causa en que existían grupos opostos e tensións continuadas. Como sinala o mesmo editor na presentación de *De min pra vós. Contos do pobo*, de Ricardo Carballal (1928), unha das primeiras obras do selo Nós en 1928:

Compre tamén adiantarse ao xuicio que poidera vir, dos escolleitos ou dos mozos; decindo que NÓS ten á gala, e constituie ésto o seu maior galardón, publicar todas aquelas obras, que estando escritas na nosa fala contribuían de calquer xeito ao seu mais grande uso sin perder o tempo en disquisicións literarias inúteis. NÓS pensa e así o practica, que hoxe en galego hai que escribir de todo e para todos. O mesmo para os iniciados que para o vulgo. Así o di craramente toda a obra literaria por ela realizada, somentes c'ó desexo de contribuir con todo o seu esforzo á creación d'unha gran cultura galega.

E o impulso de Casal foi fundamental pois como recordaba Antón Mateo Pena, o seu discípulo na edición, nunha entrevista en 1997:

*É que non se ten valorado o esforzo empresarial de Casal. Todo o mundo ten falado moito do cultural e das obras. Pero, o esforzo do día a día de Casal por manter unha empresa desas características e *¡vivir dela!* nunca se ten recoñecido como debera. Porque moi ben que todo o mundo queira ver o ar romántico, pero as cousas non son así. Nun tempo como aquel, con aquel material e aqueles medios, el foi quen realmente conseguiu elevar o libro en galego a un posto normal. Ese, que non é pouco, é o seu mérito. Poñer o esforzo para que a produción e o comercio do libro galego deixase de ser algo propio de catacumbas.*

E logo, eu pódoye asegurar que todo o esforzo era del. A administración, a organización do negocio, a distribución, a corrección das probas e a busca de novos materiais. Por riba, cos conflitos políticos e persoais dos galeguistas e dos do Seminario. E, el sempre no medio, arriscando a súa empresa, e tentando contentar a todos. E só hai que ver as obras que saíron de Nós.

O 17 de decembro de 1936 Ánxel Casal, unha das figuras máis importantes da historia cultural de Galiza, tería cumprido 41 anos de vida. Por esas mesmas datas levaría vinte de militancia pública no galeguismo político, documentados desde a súa aparición como colaborador do número 1º de *A Nosa Terra* (segunda época). Nese mesmo agosto de tan moura memoria Nós levaría 9 anos construíndo libro a libriño a Literatura galega moderna. Para setembro proxectábase unha grande exposición do libro galego,

homenaxe bastante debida a Casal e que tería sido impulso fundamental para unha cultura en lingua galega, que nesas datas xa sería cooficial.

Daquela que non foi, tería que estar preparándose a campaña para elixir o primeiro Parlamento da Galiza autonómica, o que tería que ter artellado a plasmación educativa dos contidos lingüísticos estipulados no Estatuto de autonomía plebiscitado o 28 de xuño. Tristemente, a Guerra Civil e o franquismo feriron a cultura galega -a cultura total do Estado español- ata límites aínda non cuantificados.

Porén, o peor non foi só a perda senón a volta ás catacumbas. A modernidade gorda. Ata tal punto que a resurrección da posguerra non só será parcial senón que, nada baixo distintos designios, non chegará a apostar nunca pola edición profesional senón por unha moi ideoloxizada preeminencia de textos, autores e consignas, mergullados nun requintado elitismo e outravolta lonxe do público popular. E así, obra de Galaxia, o libro galego, á par do galeguismo político, ancorou en dinámicas e prácticas moi difíciles de desarraigar. Situación que, bo é dicilo, lastrou este presente en que os representantes do poder político galego e os responsables de defender a cultura e patrimonio dos galegos atoparon terral fértil para tentar pór fin -e con diñeiros públicos- ao que non se atreveron en varias xeracións: o definitivo liquidamento da nosa cultura e identidade nacional.

Afortunadamente, cando se ten a sorte de contemplar varios dos libros impresos por Casal (velái a importancia deste catálogo), un non pode deixar de experimentar certa emoción de esperanza e o desexo de acariñar algúns deses volumes, de se mergullar nesas páxinas limpas e soñar; pois os libros de Nós comunican a vontade de transcendencia que lles outorgou o traballo de Casal. Son libros que, como ben dixo Otero, procurados polos bibliófilos, prefiren a mesiña do estudante e a caricia do vento; pois son páxinas que foron impresas nunca pensando nun beneficio no seu presente senón dirixidas ás xeracións futuras. E, así, demandan a linguaxe dos novos para expresárense; a linguaxe deses mocíños en que reside o futuro e a esperanza da Galiza soñada por Casal.

Bibliografía

- ACUÑA, Henrique (coord.). *Os artistas de Ánxel Casal. Arte e edición nunha Galiza entusiasmada*. Santiago de Compostela: Concello de Santiago, 2005.
- BLISS, Douglas Percy. *A history of wood-engraving*. London: Spring Books, 1964.
- CAPELÁN REY, Antón. *Contra a Casa da Troia. Cultura e sociedade no Santiago dos anos trinta*. Santiago de Compostela: Laivento, 1994.
- CARBALLO-CALERO RAMOS, M.ª Victoria. *La ilustración en la revista Nós*. Ourense: Deputación Provincial, 1983.
- CASAS, Álvaro de las. «La Editorial Nós». *El Pueblo Gallego*, 21-9-34. Cito por CAPELÁN REY, ANTÓN: *Contra a Casa da Troia*. Santiago: Laivento, 1994, pp. 276-280.
- DÍAZ FERNÁNDEZ, Xerardo. *Os que non morreron*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro, 1982.
- DOBARRO PAZ, Xosé M.^a e Ernesto VÁZQUEZ SOUZA. *Ánxel Casal (1895-1936): Textos e documentos*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro, 2003.
- ESCARPIT, Robert. *Historia de la literatura francesa*. México: Fondo de Cultura Económica, 1965 (4^a ed.).

- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco. *Ánxel Casal e o libro galego*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro, 1983.
- LAMELA GARCÍA, Luís. *1936, la «cruzada» en Compostela: la guerra civil y la represión franquista en los documentos...* Sada-A Coruña: Edicións do Castro, 2005.
- LIBROS *de una edad de plata (1900-1936): Fondo bibliográfico Javier Carbonero Domingo*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 2002.
- OTERO PEDRAYO, Ramón. *O libro dos amigos*. Bos Aires: Ediciones Galicia, 1953.
- PÉREZ, Carlos. «Mauricio Amster Tipógrafo». En: *Mauricio Amster Tipógrafo*. Valencia: IVAM, 1997.
- RAMA, Ángel. *Los poetas modernistas en el mercado económico*. Montevideo: Universidad de la República, Facultad de Humanidades y Ciencias, 1968.
- SAID, Edward W. «Historia, Literatura, Geografía». En: *Reflexiones sobre el Exilio*, Barcelona: Debate, 2005, pp. 413-436.
- SALAMAN, Malcom C. *The woodcut of to-day at home and abroad*. London: Geoffrey Holme, 1927.
- SANTONJA, Gonzalo: *La República y los libros. El nuevo libro popular de la II República*. Madrid: Anthropos, 1989.
- SANTONJA, Gonzalo. *La Novela revolucionaria de quiosco (1905-1939)*. Madrid: La productora de ediciones, 1993.
- SATUÉ, Enric. *Los años del diseño: la década republicana (1931-1939)*. Madrid: Turner, 2003.
- SEOANE, Luís. «Dos imprentas y mis tapas». En: *Libro de tapas*. Debuxos en cores cun poema de Lorenzo Varela. Bos Aires: Ediciones Botella al Mar, 1953.
- SEOANE, Luís. «Castelao, artista gráfico». *Galicia Emigrante* 17, xaneiro 1956, pp. 5-8.
- SEOANE, Luís. «Un gran editor gallego». *Galicia Emigrante* 18, febreiro 1956, p. 19.
- SEOANE, Luís: «Breve crónica en relación conmigo y las artes gráficas». En: *Segundo libro de tapas*. Bos Aires: Ediciones Bonino, 1957.
- TETTAMANCY GASTÓN, FRANCISCO. «Balance intelectual de La Coruña». *La Voz de Galicia*, 1-1-1907.
- TETTAMANCY GASTÓN, Francisco. «Una rectificación». *La Voz de Galicia*, 19-1-1907.
- VÁZQUEZ SOUZA, Ernesto. *A fouce, o hórreo e o prelo. Ánxel Casal ou o libro galego moderno*, Sada-A Coruña: Edicións do Castro, 2003.
- VV.AA. «Ánxel Casal na Memoria». *Monte Alto, 1*, A Coruña, 1995.
- VV.AA. «Ánxel Casal, editor e galeguista». *A Nosa Terra* 700, 16-11-1995.
- VV.AA. *Cincuentenario de Nós. Boletín Mensual da Cultura Galega (1920-1970). Homenaxe da Real Academia Galega*. Vigo: Artes Gráficas Galicia, 1972.